

УДК 340.12

Слюсарчук Х. Т., здобувач кафедри теорії та історії держави і права ЛьвДУВС

Лібералізм vs комунітаризм: аналіз філософсько-правових підходів

В статті досліджуються лібералізм та комунітаризм як філософсько-правові течії. Розглянуто різні погляди науковців на поняття, зміст і ознаки лібералізму та комунітаризму. Запропоновані визначення лібералізму та комунітаризму з філософсько-правової точки зору, виявлені їх ознаки.

Ключові слова: лібералізм, комунітаризм, свобода, людина, індивідуалізм, суспільне благо, індивідуальне благо.

В статье исследуются либерализм и коммуитаризм как философско-правовые течения. Рассмотрены различные взгляды ученых на понятие, содержание и признаки либерализма и коммуитаризма. Предложенные определения либерализма и коммуитаризма с философско-правовой точки зрения, выявлены их признаки.

Ключевые слова: либерализм, коммуитаризм, свобода, человек, индивидуализм, общественное благо, индивидуальное благо.

The article examines liberalism and communitarianism in a philosophical and legal thinking. Various scientists' views on the concept, content and features of liberalism and communitarianism are analyzed. The proposed definition of liberalism and communitarianism with legal and philosophical point of view, found their symptoms.

Keywords: liberalism, communitarianism, freedom, people, individualism, the public good, and private good.

Постановка проблеми. Актуальність статті обумовлена теоретичною і практичною значимістю питань, що виникли на вимогу сучасного суспільства та полягають в оприділенні тих ціннісних орієнтирів, які мають бути притаманні індивіду як частині того цілого, що називається соціумом. Формування нових ціннісних категорій, правової культури і свідомості людини залежить від виявлення фундаментальних ознак лібералізму та комунітаризму як філософсько-правових підходів. Відтак є нагальною потреба у філософсько-правовому аналізі лібералізму та комунітаризму з метою активізації суспільної та індивідуальної думки не в напрямку співвідношення індивідуальних і соціальних вимірів, а через розкриття базових філософсько-правових понять, таких як: свобода, раціональність, права людини, загальне благо, ірраціональність тощо.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Значний внесок у дослідження проблематики лібералізму зробили такі дослідники: Р. Баркер, Д. Боаз, Дж. Волдрон, О. Гук, Е. Гутман, Дж. Грей, Р. Дворкін, С. Дорошенко, В. Заблоцький, Б. Кашников, Б. Констан, Дж. Крістман, П. Манан, Д. Меннінг, Т. Милова, І. Павленко, В. Поздняков, Е. Притченко, М. Прунак, Л. Риськельдієва, Г. Рормозер, Дж. Роулз, Л. Слободянюк, В. Согрин, О. Траверсе, Г. Тульчинский, Ф. фон Гаєк, Л. фон Мізес, М. Фріден, С. Фрімен, М. Чорний, В. Шелохаев та ін.

Комунітаризм у філософії досліджували: Ш. Авінері, Г. Блокланд, М. Волцер, Е. Гутман, А. де-Шаліт, А. Етціоні, В. Заблоцький, Ф. Зелцнік, Г. Канарш, Б. Кашников, В. Кимліка, Я. Кіш, Ч. Кукатас, А. Макінтайр, С. Мулгалл, Ф. Петтіт, П. Рахшмир, А. Свіфт, М. Сендела, Ч. Тейлор та ін.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження лібералізму та комунітаризму як філософсько-правових течій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією із найголовніших, визначальних для сучасної філософії права є проблема «лібералізм-комунітаризм», адже аналіз цих філософсько-правових течій має евристичний потенціал. Це стосується багатьох актуальних питань сучасного суспільства, в тому числі можливих меж їхнього застосування при аналізі правоінтерпретаційних підходів, що використовуються під час розгляду юридичних справ в національних та міжнародних судових установах із захисту конституційних прав людини [1, 122].

Як вірно зазначає Д. Кекес, обговорення лібералізму мало б розпочатися з визначення, в якому б містились усі необхідні та достатні ознаки, властиві будь-яким версіям лібералізму, однак, оскільки такий набір ознак відсутній, то й поняття лібералізму стає невловимим [2, 111-112].

На складність дослідження лібералізму звертає увагу і Майкл Фріден, який наступним чином висловлюється з цього приводу: «Дослідження лібералізму – справа водночас проста і складна. Проста, бо лібералізм є переважаючою ідеологією в західному політичному мисленні, надто добре сформульованою та обґрунтованою, а також звичним компонентом в межах ідеологічного спектру останніх півтора сторіч. Складна, бо, по-перше, лібералізм проник у дві конкурентні ідеологічні родини – консерватизм і соціалізм, – створюючи комплексні пограничні проблеми (на стикові цих ідеологій); по-друге, його справжня повсюдність та привабливість приховують широкий діапазон внутрішніх варіацій, які всі постають під тією самою назвою, на відміну, скажімо, від таких типових характеристик соціалізму, як «еволюційний», «марксистський» чи «державний» [3, 88].

Як вірно стверджує Т.Ф. Милова, ліберальну ідею можна віднести до числа знайомих незнайомців, адже навіть школяр, зустрівши слово «ліберал», не стане шукати його в тлумачному або філософському словнику, а буде розуміти під ним толерантну людину, прихильника самостійності та незалежності як своєї, так і чужої. До того ж такі поняття, як «ліберальне ставлення», «ліберальна політика», «ліберальні партії» стали настільки звичними, що присутні у словниковому запасі майже кожної людини [4, 4].

Здаймося питанням про те, що власне розуміють під словом «лібералізм». Перша і найпростіша асоціація зі словом «ліберальний» – «пов'язаний зі свободою», «свобода» тут – ключова конотація, оскільки як слово свобода, так і слово ліберальний у перекладі з англійської етимологічно схожі. Тому, «ліберали» представляються тими, хто «все дозволяє», вони схильні до новацій, протистоять захисникам традицій. У масовій свідомості ліберали – це «прихильники» демократії, а при правлінні лібералів відбувається боротьба з деспотизмом і тиранією, за демократію та політичні свободи, свободу підприємництва, правову державу і емансипацію жінок, права людини і різного роду меншин – ось приблизний спектр основних проявів лібералізму [5, 251].

Термін «лібералізм» походить від латинського «liberalis», що в перекладі українською мовою означає «вільний», тому недаремно, що у своєму первісному розумінні лібералізм означав вільнодумство. Лібералізм як філософська течія виражається через свободу від корпоративних, класових, етнокультурних, релігійних обмежень і світоглядного примусу індивіда [6, 83].

Якщо розглянути це поняття з точки зору філософії права, то слово «лібералізм»

значно ширше та пов'язується в першу чергу з такими двома цінностями філософії права, як людина та свобода, з ідеями про самодостатність особистості та її прагненням до свободи. У широкому розумінні лібералізм постає як моральна та інтелектуальна установка на вказані цінності, тому його відмінною рисою є розробка інституціонально-правових умов забезпечення свободи особистості. Отже, лібералізм пропагує ідею організації суспільного життя, яке побудоване на визнанні індивідуальних прав особи, яка існує на ґрунті дії відповідних законів, що тлумачиться як узагальнення природних потреб нормальних цивілізованих людей [7, 59-60].

На думку, О.З. Панькевича, складнощі при визначенні лібералізму, пов'язані насамперед із такими взаємообумовленими обставинами: багатоаспектність, багатомірність поняття лібералізму; змінюваність, еволюційність лібералізму, оскільки ліберальні ідеї постійно розвиваються, модифікуються, втілюються у нових формах; лібералізм за декілька століть свого існування став «супертеорією», «мегадискурсом», «метаідеологією» [1, 123].

Отже, як бачимо, лібералізм багатогранне явище, тому в сучасні науці він живиться у різних значеннях. Зокрема:

1) лібералізм як ліберальна теорія, тобто певна система філософських і політичних ідей, що були сформовані в Західній Європі (насамперед у Англії і Франції) наприкінці XVIII – початку XIX сторіч;

2) терміном «лібералізм» позначають певну частину політичного спектра суспільства, представленого людьми, що прагнуть змін шляхом «ліберальних», тобто поступових, помірних, опираючись на право методів їх здійснення. У цьому своєму значенні лібералізм протиставляється революційній теорії та визнає вищими цінностями повну свободу у вільному суспільстві, свободу власності та приватної ініціативи;

3) «лібералізм» як склад розуму, що відрізняється раціоналізмом, терпимістю, відкритістю, готовністю об'єктивно сприймати критику, здатністю поглянути на предмет з різних точок зору [8, 99].

У літературі зустрічаються різні визначення лібералізму. Зокрема, для Девіда Меннінга, лібералізм – це є все, що його визнали достеменно ліберальним поважні дослідники, які прихильно ставляться до ліберальних прагнень у всіх їхніх проявах [9, 67]. Згідно з міркуваннями Ендрю Хейвуда, лібералізм – це ідеологічна традиція, заснована на прихильності принципам індивідуалізму, свободи, толерантності та злагоди [10, 515]. Для В.І. Даля, ліберал – це політичний вільнодумець, мислячий і діючий вільно; і в загальному бажаючий великої свободи і самоуправління [14, 251].

М. Василик вважає, що лібералізм (з лат. *Liberalis* – вільний) – 1) образ мислення і діяльності, що характеризується незалежністю по відношенню до традицій, звичок, здатність до активного самовизначення в світі; 2) сукупність, політичних доктрин, політичних і економічних програм, що містять вимоги ліквідації примусу по відношенню до індивіда [11].

За Н.М. Сиротом, С.А. Сидоровим, лібералізм – політична ідеологія, орієнтована на забезпечення індивідуальної свободи як універсальної мети, що відстоює пріоритет прав і свобод особистості в порівнянні з інтересами держави і суспільства [12, 113].

З. Шевченко пропонує наступне визначення лібералізму: «це ідеологія, яка перш за все наслідуює індивідуалістичні принципи, оскільки орієнтується на збереження механізмів ринкового господарства і вільної конкуренції за мінімально необхідної регулюючої ролі держави, свободу контракту та здійснення послуг на основі

індивідуальної згоди, виражений соціальний реформізм, забезпечення міжнародної безпеки й розвитку інтеграційних процесів» [13, 165].

Оскільки лібералізм може розглядатися як політична ідеологія чи філософська течія, або соціально-політичний рух, інтелектуальна чи моральна настановка, то зрозуміло, що дати вичерпне поняття лібералізму стає неможливим. Тому, ми пропонуємо визначити даний феномен через філософсько-правову призму. Отже, з точки зору філософії права, лібералізм — це антропоцентрична модель, яка ґрунтується на автономному уявленні про суспільство, індивідуалістичному розумінні особистості та пріоритетом прав людини над іншими цінностями.

Підсумовуючи короткий огляд лібералізму ми пропонуємо наступні його ознаки як філософсько-правової течії:

- виник на противагу свавільній владі, беззаконню, диктатурі, тоталітаризму, авторитаризму;

- протягом всього свого існування набував різних відтінків, тим самим під час свого розвитку ототожнюючись іноді з консерватизмом чи соціалізмом, іноді з демократією;

- лібералізм і демократія не тотожні явища, оскільки демократія це лише засіб реалізації основних принципів лібералізму;

- лібералізм постійно модифікується, еволюціонує та має трансформаційний характер, що пов'язано з відповідними соціальними змінами та новими потребами індивіда;

- лібералізм є провідною ідеологією, тим самим перетворившись на метаідеологією;

- характеризується плюралізмом різноманітних підходів до розуміння змісту лібералізму;

- представляє собою ціннісну систему, яку очолюють дві найвищі цінності лібералізму — людина та свобода;

- за ліберальною теорією закон не забороняє, а дозволяє (свобода в рамках закону);

- ґрунтується на принципах індивідуалізму, свободи, толерантності та злагоди, на визнанні невідчужуваними права людини на свободу, життя і власність;

- характеризується широкою різновидністю (політичний лібералізм, економічний лібералізм, інтелектуальний лібералізм, класичний лібералізм, егалітарний і т.д.);

- лібералізм містить в собі протилежні напрямки (так класичні ліберали з соціалістичними критикують егалітарний лібералізм, а консервативні ліберали — сучасний лібералізм за нейтральність до моральних принципів);

- до елементів лібералізму відносять: індивідуалізм, розум, свободу особистості, рівність, толерантність, суспільну злагоду тощо.

У другій половині 20 ст. виникає комунітаризм як течія етико-правової думки та як критична реакція на «індивідуалістичні надмірності» лібералізму. Тобто, комунітаристи презентують свою позицію як відповідь на ліберальні ідеї, відштовхуючись від основних засад лібералізму та беручи їх ідеї як відправну точку своїх роздумів [15, 56]. Однак, вже згодом комунітаризм набуває характеру самостійної ідеології, якій притаманні власні погляди на розвиток суспільства.

Комунітаристи критикували лібералів за неадекватну концепцію особистості, за надмірний індивідуалізм і атомізм стосовно вирішення проблеми взаємовідносин між людиною і суспільством, за незадовільну концепцію цінностей, у якій можна виявити

риси суб'єктивізму, скептицизму і універсалізму. На думку, представників даної течії надмірний індивідуалізм лібералізму призводить до того, що людина не почуває себе частиною цілого, а отже, концепція особистості зводить до мінімуму включення людини в різноманітні суспільні практики та неминучість виконання нею різноманітних соціальних ролей. Комунітаристи протиставляють ліберальним уявленням про людину як вільну і раціонально діючу істоту, ідею соціальної обумовленості особистості, її діяльності, її прав, свобод, ідей і принципів. Ліберальна концепція особистості, на їхню думку, неминуче повертається асоціальним індивідуалізмом, для якого суспільство є лише «результат домовленості» між індивідами, цілі якої не є суспільними. Комунітаристи звинувачують лібералів у надмірному суб'єктивізмі, уникнути якого, на їхню думку, можна тільки усвідомивши вагомість соціуму – у всій багатоманітності його соціальних практик і зав'язків – як джерела та гаранта об'єктивності цінностей [16, 17-18].

Можна стверджувати, вважає Бенджамін Дізраелі, ліберал – це крайній індивідуаліст, вільний від обов'язків, відповідальності і правил. «Погляди лібералів, – пише Дізраелі, – це погляди тих, хто почувається вільним від певних обмежень і правил, від певної залежності і певних обов'язків, що вважаються необхідними для забезпечення всезагального і народного добра. Ліберальні погляди – це вельми зручні погляди для багатіїв і можновладців. Вони заохочують насолоду радощами життя і не схвалюють самообмеження» [17, 534].

Отже, комунітаризм протистоїть лібералізму і піддає критиці його основоположні ідеї: ліберальний універсалізм, індивідуалістичне розуміння особистості, автономне уявлення про суспільство, надмірний суб'єктивізм, а звідси – пріоритет прав людини над іншими цінностями, пріоритет приватного життя над публічним, процедурний характер ліберальної демократії [18, 103].

Головна ідея комунітаристів – це відмова від принципу природного відбору найсильніших і виключення з суспільного життя слабких, адже лібералізму притаманний поділ людей на раціональних та нераціональних, на тих хто здатний прийняти рішення і тих, хто не має права цього робити через свою необізнаність. Один із засновників комунітарного руху А. Етціоні вважає, що справедливість і рівність полягає в наданні кожному члену спільноти допомоги в тому, щоб він міг повністю використовувати свої здібності, виконувати відповідну соціальну роль, відчувати себе корисним суспільству і отримувати підтримку з боку останнього [19, 41]. Саме тому, поняття «комунітарний» вживається для визначення будь-якої доктрини, яка своєю провідною ідеєю вбачає – соціальне благо або цінності загального блага і обмежує прагнення до індивідуальної незалежності та самореалізації [20, 29].

Порівняно з ідеалами лібералізму, поняття спільного добра (common good) – це головна ідея для комунітаристів. Звичайно, багато ліберальних теоретиків та державних діячів ретельно шукали «громадського добра» («public good»), «громадського інтересу», або, як записано в преамбулі Конституції США, «загального добробуту». Шукаючи це загальне благо ліберали наполягали на тому, що ліберальний ідеал раціональності вимагає спільних дій у досягненні раціонально визначених колективних цілей, проте, їх пошуки обвінчались поразкою спільного добра перед індивідуально-ноцентричною моделлю думки та дії [21, 46-47].

Комунітаризм переконаний, що біда сучасного суспільства зумовлена у недостатній увазі до суспільних початків життя і що лібералізм руйнує це начало та веде нас до неминучої катастрофи, адже ліберали мало враховують те, що кожна людина є так

чи інакше частиною великих і малих спільнот, об'єднаних думками про загальне благо. Під комунією або спільнотою комунітаризм розуміє спільність людей, які поділяють спільні цінності та історію, є солідарними у своїх діях та мають прагнення до спільності. Прикладами громади можуть виступати церква, великі сім'ї, спілки, братства і т. д. Держава також може виступати в якості громади в тому випадку, якщо помимо всього іншого вона веде своїх членів до загального блага для всіх. Ця сторона життя людини, на думку комунітаристів, до цих пір мало враховувалася лібералами, хоч є необхідною умовою суспільної справедливості [22, 186-187].

Поступово термін «комунітаризації» увійшов у правовий, політичний, економічний, філософський, соціологічний, а також журналістський обіг, однак будь-які пояснення того, що вкладається в це поняття, найчастіше відсутні. У зв'язку з цим існують певні термінологічні проблеми цього феномену. Сама назва бере свій початок від французького терміна «*communauté*», що в перекладі означає «спільнота», «об'єднання» і за параметрами відповідає інтеграційним процесам. Слово «*communauté*» було утворене шляхом злиття кореня іменника «*unique*» (франц. мова), що означає «згуртованість», «єднання», «згоду» і т.д. і префікса *com-*, який у цьому випадку означає «сумісність» або «взаємність довіри». Від слова «*communauté*» утворюються згодом і такі поняття, як «комунітарний підхід», «комунітарна політика», «комунітарне право», «комунітет», «комунітаризації» та ін [23, 8].

Комунітаризм (від «*communauté*» – спільнота) – це:

- 1) ідеологія побудована на колективістських цінностях, таких як «спільнота»;
- 2) соціально-політичний рух, пріоритетом якого виступають інтереси спільнот в їх відносинах з державою і бізнесом;
- 3) реакція частини інтелектуалів на проблеми західного суспільства, спробу пошуку гнучких форм балансу між індивідом і суспільством, автономією особистості й інтересами спільноти, між раціональним та ірраціональним, між загальним благом і свободою, правами та обов'язками, між публічним та приватним [24, 153, 155].

За І.І. Кальним, комунітаризм – це напрямок у соціально-політичній теорії, який стверджує, що оптимальними формами, що дозволяють реалізувати ідеали солідарності, справедливості і подолати відчуження між людиною і суспільством, є невеликі соціальні спільноти людей. [25, 417]. Ендрю Хейвуд вважає, що комунітаризм – це концепція, згідно з якою людина формується тим співтовариством, до якого належить; в цьому сенсі немає людей, які нікому нічого не зобов'язані [10, 541].

Згідно з М. Василюком, комунітаризм (англ. *community* громада, спільність) – нова форма соціального руху, яка захищає право кожного індивіда на власний стиль і спосіб життя, на формування свого безпосереднього оточення; ґрунтується на ідеї «пошук індивідом порятунку і саморегуляція в невеликій громаді односторонців» [17].

На нашу думку, з філософсько-правової точки зору, комунітаризм – це анти-індивідуалістичний світогляд спрямований на досягнення загального блага та сприйняті людини як соціальної ідентичності.

Суспільними цінностями комунітаристів є не свобода, як для лібералів, а справедливість і рівність. Справедливим комунітаристи вважають такий суспільний устрій, в якому забезпечений баланс між автономією особи і соціальним порядком, що забезпечується рівною участю громадян у визначенні повноважень влади, яка заснована на демократичній формі правління.¹ [26, 150].

Комунітаристська критика зосереджена на тому, яким чином егалітарні ліберали

розуміють автономію. Під автономією життя ліберали розуміють індивідуалістичне, корисливе, раціональне, націлене на досягненні індивідуального блага життя, а інших людей та своє власне суспільство розглядають тільки з точки зору тієї ролі, яку вони відіграють у досягненні свого ж блага. З погляду комунітаристів, складнощі, пов'язані з таким розумінням автономії, є подвійними. З одного боку, комунітаристи доводять, що такі настанови, як особистий інтерес, концепції доброго життя, раціональність визначаються не автономними діями, оскільки виникають через моральну традицію та моральне виховання (суспільні цінності, звички, ідеали та принципи, що були засвоєні ними). Тому, автономія пролягає між індивідуальністю і моральною традицією. З іншого боку, комунітаристи вказують, що концепція доброго життя, підтримувана тими егалітаристськими лібералами, для яких автономія є важливою, є тільки однією серед багатьох інших, таких як: релігійних, етнічних, ієрархічних, племенних, аграрних, для яких таке розуміння автономії, та й будь-яке інше, є не тільки чужим, а й неприйнятним. Отже, наполягання на індивідуалізмі, ідеї індивідуального блага, раціональності і особистої свободи, концепціях доброго життя, що їх прагнуть здійснювати окремі діячі, є джерелом тільки однієї течії в західній традиції, що з'явилася в епоху Просвітництва, тому егалітаристські ліберали не можуть послідовно дотримуватися погляду, що уряд має бути нейтральним щодо різних концепцій добра, оскільки самі вони зовсім не є нейтральними щодо антиліберальних концепцій [2, 124-125].

Отже, до ознак комунітаризму як філософсько-правової течії ми пропонуємо віднести наступні:

- виник як критика на надмірний індивідуалізм лібералізму;
- у різні історичні періоди мав дещо спільне з гуманізмом, республіканізмом, націоналізмом, консерватизмом, прагматизмом тощо;
- виступає як ідеологія, критика чи соціально-політичний рух;
- вживається у будь-якій теорії, яка своєю метою вбачає досягнення соціального блага;
- критикує головним чином деонтологічний лібералізм;
- базується на ідеях толерантності, плюралізму, рівності, справедливості;
- головне завдання комунітаризму – знайти баланс між автономією особи і суспільним порядком;
- визначає людину як представника певної спільноти;
- основні принципи – рівність, справедливість, як полягають у наданні кожному члену спільноти допомоги в тому, щоб він міг повністю використовувати свої здібності, виконувати відповідну соціальну роль, відчувати себе корисним суспільству і отримувати підтримку з боку останнього;
- головним завданням комунітаризму є відповідь на питання що розуміється під спільним добром і як його досягти.

Опонентів комунітаризму можна розділити на дві основні групи. Перша – це американський рух лібертаріїв, які відстоюють ідею необмеженої індивідуальної свободи, зокрема з його суто індивідуалістичним пафосом, які вбачають у комунітаристській теорії загрозу автономії особистості. Друга – консерватори, які є прихильниками ідеї стабільного традиційного порядку навіть у шкоду незалежній особистості. Однак, це не означає, що перші зовсім не визнають необхідності порядку, а другі повністю заперечують індивідуальну свободу особистості [13, 171].

З іншого боку, у лібералізмі було висловлено чимало цінних ідей і міркувань про

людську особистість і її свободу, про місце індивіда в суспільстві, про раціональність рішень, про об'єктивність цінностей і про методологію її обґрунтування, про ідею блага і про багато інших проблем. Дискусія між лібералами і комунітаристами не завершилася перемогою якої-небудь однієї сторони; її важливість полягає насамперед у тому, що вона знову помістила в фокус сучасної західної філософії таке важливе питання як ставлення індивіда та суспільства [27, 434].

Висновок. Оскільки в ході розгляду як лібералізму, так і комунітаризму ми встановили, що обидві концепції можуть розглядатися як політична ідеологія чи філософська течія, або соціально-політичний рух, інтелектуальна чи моральна настанова, то зрозуміло, що дати вичерпне їх поняття стає неможливим. Тому ми пропонуємо новий погляд на лібералізм та комунітаризм, суть якого полягає у розгляді даних феноменів через філософсько-правову призму. Отже, з точки зору філософії права, лібералізм – це антропоцентрична модель, яка ґрунтується на автономному уявленні про суспільство, індивідуалістичному розумінні особистості та пріоритетом прав людини над іншими цінностями. Відповідно, комунітаризм – це антиіндивідуалістичний світогляд спрямований на досягнення загального блага та сприйнятті людини як соціальної ідентичності.

Проблема «лібералізм-комунітаризм» наштовхує на пошук нових підходів до розвитку суспільства на базі об'єднаних цінностей лібералізму та комунітаризму. Оскільки, лібералізм з часом вичерпав себе через надмірність у його індивідуалізації, раціональності, то потенціал комунітаризму дасть поштовх ліберальним ідеям, який їх не замінить, а удосконалив та реконструює. Цей синтез ідей лібералізму і комунітаризму втілить у собі комунітаристські прагнення до об'єднання і ліберальне розуміння особистості та терпимості до іншого.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Панкевич О.З. Лібералізм і комунітаризм: до питання про дві парадигми сучасної політико-правової філософії / О.З. Панкевич // Право і громадянське суспільство. – 2013. – № 3. – С. 122-134.
2. Кекес Д. Зasadничі цінності лібералізму / Джон Кекес // Лібералізм. Антологія. – К.: «Смолоскип», 2009. – С. 108-128.
3. Фріден М. Родина лібералізмів: морфологічний аналіз // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2009. – С. 88-111.
4. Милова Т.Ф. Принципы либерализма / Т.Ф. Милова; НАН Беларуси, Ин-т философии. – Минск: УП «Экоперспектива». – 144 с.
5. Рыскельдиева Л.Т. Философский либерализм и практическая философия / Л.Т. Рыскельдиева / Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер. «Философия. Социология». – 2008. – Т. 21 (60), № 1. – С. 251-255.
6. Павленко І.А. Історико-філософський контекст лібералізму / І.А. Павленко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія., ВПЦ «Київський університет», 2007. - № 87-88. – Ч.І. – С. 42 – 43.
7. Траверсе О. Політичне лідерство та ідеї лібералізму / О. Траверсе // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – Вип. 8. – С. 59-68.
8. Притченко Е.Г. Становление либерализма в России в условиях трансформации социальной системы (XIX – начало XX вв.) / Е.Г. Притченко // Вести высших учебных заведений Черноземья. – 2010. – № 2 (20). – С. 99-104.
9. Меннінг Д. Символічна форма лібералізму / Девід Меннінг // Лібералізм. Антологія. – К.: «Смолоскип», 2009. – С.53-68.

10. Хейвуд Эндрю. Политология: Учебник для студентов вузов / Пер. с англ. под ред. Г.Г. Водолазова, В.Ю. Вельского. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 544 с.
11. Василик М. Политология: Словарь-справочник [Электронный ресурс]. / М.А. Василик, М.С. Вершинин и др. – М.: Гардарики, 2001. – 328 с. – Режим доступа до сайту: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Dict/index.php
12. Сирота Н.М. Краткий Курс Лекций По Политологии. / Н.М. Сирота, С.А. Сидоров. – СПб., 2011. – 123 с.
13. Шевченко З.В. Індивідуалізм як складова розвитку демократії: дис. ... канд. юрид. наук : 09.00.03 / Зоя Володимирівна Шевченко. – Київ, 2005. – 228 с.
14. Даль В.И. Толковый словарь великорусского языка: в 4 т. / В.И. Даль. – 1998. – Т.2. – 637 с.
15. Слободянюк Л. Індивідуалізм: минуле та сучасність / Л. Слободянюк // Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер.: Філософія. – 2005. – № 13. – С. 54–58.
16. Гук О.І. Ліберальна етика та етика комунітаризму як підґрунтя європейської культури демократичного врядування / О.І. Гук // Ефективність державного управління: зб. наук. пр. Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України. – Вип. 30. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2012. – С. 13-21.
17. Дізраелі Б. Народні засади і погляди лібералів / Б. Дізраелі // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. – С. 534-545.
18. Сморгунов Л.В. Философия и политика. Очерки современной политической философии и российская ситуация / Л.В. Сморгунов. – М.: РОССПЭН, 2007. – 176 с.
19. Etzioni A. The New Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society. N.Y., 1996.
20. Красноголов Ю.О. Теоретичні засади та політичні стратегії комунітаризму крізь призму комунітарної критики лібералізму / Ю.О. Красноголов // Наукові записки Києво-Могилянської Академії. – Політичні науки. – 2008. – Т. 82. – С. 28–34.
21. Зелцник Ф. Основи комунітаристського лібералізму / Філіп Зелцник // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2009. – С. 43-53.
22. Кашников Б.Н. Либеральные теории справедливости и политическая практика России / Б.Н. Кашников. - Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2004. – 260 с.
23. Суперанская, А. В. Общая терминология: Терминологическая деятельность / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М.: Рус. яз., 1993. – 243 с.
24. Сирота Н.М. Идеологии и идеологические течения: Классическое наследие и современность. Учебное пособие / Санкт-Петербургский государственный университет аэрокосмического приборостроения. – СПб, 2009. – 167 с.
25. Кальной И.И. Философия: Учебное пособие / И.И. Кальной. –Симферополь: Бизнес-Информ, 2002. – 450 с.
26. Бокало Н. І. Формування і розвиток ідеї рівності в праві: філософсько-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Бокало Наталія Іванівна; Львів. держ. ун-т внутр. справ. - Львів, 2014. – 205 с.
27. История философии: ЗАПАД–РОССИЯ–ВОСТОК: В 4 кн. / Под ред. Н.В.Мотрошиловой и А.М.Руткевича. – Книга 4: Философия XX в. - М.: Академический проект, 2012. – 426 с.